

Demokrasi ve Siyasal Katılımda Yeni Bir Boyut: Elektronik Demokrasi ve Elektronik Seçimler

Res. Asst. Nil Çokluk Cömert¹¹³
Lect. Merve Özdemir¹¹⁴

Özet

Yeni iletişim teknolojilerinin gelişerek yaygınlaşmasıyla birlikte demokrasi ve siyasal katılım uygulamaları elektronik ortama adapte olmaya başlamıştır. Elektronik demokrasi uygulamalarının giderek önem kazanmasıyla elektronik seçim ve elektronik oylama sistemlerinin uygulanabilirliği de tartışma konusu olmaya başlamıştır. Seçimlerin yeni iletişim teknolojileri aracılığıyla gerçekleştirilmesi anlamına gelen elektronik seçimlerin ele alındığı çalışma, elektronik demokrasi bağlamında elektronik seçim uygulamalarını avantajları ve dezavantajları üzerinden tartışmayı amaçlamaktadır. Elektronik demokrasi, elektronik seçimler ve elektronik oylamayı ele alan çalışma, yeni iletişim teknolojilerinin gün geçtikçe gündelik yaşama entegre olmasıyla seçim uygulamalarının da elektronik ortamlara adaptasyonunu tartışması bakımından önemlidir. Ayrıca çalışmada iki tür elektronik oylama biçimi olan elektronik oylama makinelerinin belli bir fiziksel ortama yerleştirildiği *mekana bağlı e-oylama* ve seçmenlerin kendi telefon, bilgisayar vb. araçlarla uzaktan oy kullanma imkanı bulduğu *mekana bağlı olmayan e-oylama* şeklinde kavramsallaştırmanın yapılması çalışmayı önemli kılmaktadır. Sonuç olarak çalışma elektronik seçimlerin gerçekleşmesi için öncelikli olarak dijital uçurumun ve elektronik ortamdaki güvenlik sorunlarının ortadan kaldırılması halinde geleneksel seçim yöntemlerine göre elverişli bir uygulama olacağını öngörmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeni İletişim Teknolojileri, Elektronik Demokrasi, Siyasi Katılım, Elektronik Seçim

Giriş

¹¹³ Mustafa Kemal Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Tübitak Bursiyeri.

¹¹⁴ Öğretim Görevlisi, Kapadokya Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü.

İnsanlık tarihini değişime uğratarak bugüne gelinmesini sağlayan yazı ve matbaanın icadından sonra büyük bir yenilik olan internetin icadıyla teknoloji devrimi gerçekleşmiştir. Bu devrim dünya tarihini ve toplumları yeniden şekillendiren Tarım Devrimi, Fransız Devrimi, Sanayi Devrimi gibi büyük devrimlerden sonra toplumsal yaşam pratiklerini ve insan ilişkilerini kökten dönüştüren önemli bir gelişme olmuştur. Bu devrimle birlikte gerçekleşen sosyo-ekonomik dönüşüm yönetim biçimlerini etkileyerek siyasetin işleyiş mekanizmaları için de alternatif modeller yaratmıştır. Gün geçtikçe gelişen bilişim ve iletişim teknolojileri çevremizi bir teknofer gibi sarıp sarmalarken mevcut demokrasi kavramının ve anlayışının evrilerek dönüşmesine katkıda bulunmuş, insanlar ve toplumlar arasındaki ilişkileri değiştirmiştir.

İnternetin yaygınlaşmasıyla birlikte dijital ortamlar eşit katılımı sağlayan mecralar yaratmaya başlamıştır. Bu durum kendine özgü bir kamusal alan yaratan internet ortamının katılımcı demokrasinin gerçekleşeceğine dair vaatlerde bulunmasına imkan sunmuştur. Özellikle tüm yurttaşların yönetimin her aşamasına tek bir tıkla katılımını sağlayan internet teknolojileri elektronik demokrasinin hayata geçirilmesi için insanlık tarihinde önemli bir aşama olmuştur. Böylece temsili demokrasi bilgi toplumu ile yerini bireylerin doğrudan yönetime dâhil olabileceği katılımcı demokrasiye bırakmış, elektronik demokrasi kavramının gündeme gelmesini sağlamıştır.

Dijital ortamda iletişim kurabilen, bu ortamda hak ve sorumluluklara sahip olan dijital vatandaş olarak adlandırılan bireyler açısından elektronik demokrasi, siyasal alanda var olan düzeni değiştirmektedir. Elektronik demokrasi kültürünün mevcut düzeni değiştirmesi için gerekli olan temel unsur bireylerin teknolojiyi kullanmaya yönelik bilgi ve imkan sahibi olmasıdır. Çünkü internet insanlığa çift yönlü, ucuz, etkileşimli bir iletişim ortamı sunmaktadır. Bireylerin bu alanın yarattığı etkileşimli ortama dahil olabilmesi temsili demokrasi yerine doğrudan siyasal katılımın gerçekleşmesine yardımcı olacaktır.

İnternet ve demokrasi kavramlarını temel alan bu çalışma elektronik seçim ve elektronik demokrasinin olanaklarını tartışarak daha iyi bir siyasal toplum düzeni açısından elektronik demokrasinin önemini ve toplumda var olan sayısal uçurumun yarattığı engelleri, bunların nasıl ortadan kaldırılabileceğini irdelemeyi amaçlamaktadır. Kuramsal temellere dayanan nitel çalışmada elektronik demokrasi kavramı ve elektronik demokrasi modelleri, dijital vatandaşlık bağlamında elektronik seçim ve dünyada elektronik seçim uygulamaları incelenecektir. İnternet ve mobil teknolojilerin her geçen gün hayatın her alanına yayılmasıyla özellikle devlet birey iletişimi de bu alana taşınmıştır. Bu durum elektronik demokrasi ve

elektronik seçimler üzerine analizler sunarak bir model ortaya koyan bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi demokrasi kavramının evrime uğramasıyla, temsili demokrasinin gün geçtikçe siyasal düzeni sağlamada yetersiz kalması birtakım değişiklikler yaratmaktadır. Elektronik demokrasinin en önemli gerekliliği olan internete eşit erişimin sağlanması ve diğer gerekli olan adımların tamamlanması halinde, internet ağı içerisindeki toplumsal ve siyasal sürecin de hızlı bir şekilde değişeceği öngörülmektedir.

1. Elektronik Demokrasi

1.1. Elektronik Demokrasinin Doğuşu

Bilgi ve iletişim teknolojileri, demokrasi kavramını bugün bilinenden çok farklı bir forma dönüştürme yolunda yeni adımlar atmaktadır. Teknoloji alanında yaşanan gelişmeler, internetin insan hayatında önemli bir yer edinmesini sağlamıştır. Dijital devrim olarak nitelendirilebileceğimiz bu yeni süreçler, bireylerin ve kurumların birbirleriyle direk olarak iletişim kurmasına imkân tanımakta ve oluşturulan yeni bilgilerin aktarılmasında kolaylık sağlamaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, siyasal anlamda demokrasi kavramını da değiştirip dönüştürmekte ve “elektronik demokrasi” gibi bir kavramı gündeme getirmektedir. Toplumun birçok kesimine ulaşan internet ağı, interaktif bilgisayar ve televizyon gibi kitle iletişim araçları internet üzerinde meclis gibi yeni siyasal tasarımların oluşumuna da olanak sağlamaktadır. Bu durum bazı kesimler tarafından doğrudan demokrasinin var olabileceğine dair ümitleri arttırırken bazı kesimler tarafından da demokrasinin bitişi olarak kabul edilmektedir (Street, 1997: 27).

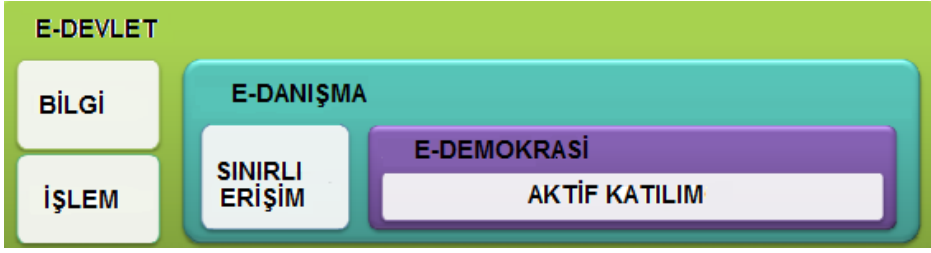
Pek çok araştırma Batı demokrasilerindeki bunalıma dikkat çekmekte ve halkın siyasete yabancılaştığını belirterek, onları siyasete katma ihtiyacına işaret etmektedir. Yalnızca siyasi aktörlerin değişmesinin var olan bunalımı aşmaya yetmediğine değinen Etzioni (1993: 26), demokrasi uygulamalarında bir takım değişiklikler yapılması gerektiğini belirtmektedir. Etkileşimli teknolojilerin hızla artması ve vatandaşların temsili yönetimde gördüğü eksiklikleri gidermeye çalışması, elektronik demokrasi kavramının önem kazanmasını sağlamaktadır. Westen’e göre (2000: 223-224), vatandaşların oy verme davranışını internet ortamından gerçekleştireceği ihtimali pek de uzak görünmemektedir.

Elektronik demokrasinin ilk uygulamaları 1992 yılına kadar uzanmaktadır. Batı demokrasilerinin geleceği konusunda önemli bir alternatif oluşturan Ross Perot, 1992

başkanlık seçim kampanyaları için “Elektronik Şehir Toplantıları” kampanyasını başlatmıştır. Etkileşimli teknoloji sayesinde halk ile doğrudan iletişim kurmayı hedefleyen Perot, elektronik şehir toplantıları yoluyla haftada bir defa önemli bir konuyu halka ayrıntılı anlatarak onlardan aldığı geri bildirimlere göre karar almayı hedeflemiştir. Bu sayede halkın ne düşündüğü bilinecek ve bu doğrultuda son karar alınacaktı (London, 1994). 1994 yılında Amerika’da yaşanan ekonomik kriz konusunu televizyon seyircileri önünde halka sunan Perot, telefon, faks, internet ve televizyon yolu ile geribildirimler almaya başlamıştır. Sabaha kadar yapılan tartışma ortamında halkın genel kanısı; sosyal güvenlik ödemelerinin kısılması, orduya yapılan harcamaların azaltılması ve vergilerin arttırılması yönünde şekillenmişti. Perot’a göre elektronik demokrasinin geliştirilme şekli buydu (Elmer-Dewitt, 1992: 44).

Elektronik demokrasiyi geliştirme yönündeki benzer düşünceler ise İngiltere, Kanada, Amerika ve Estonya gibi ülkeler tarafından da olumlu görülmüştür. Dolayısıyla gelişen teknoloji, kamu kurumlarının da teknolojiye uyumlu politikalar üretmesini gerekli kılmaktadır. Bugün dünyada birçok hükümet, vatandaşları ile elektronik ortam üzerinden iletişim kurmaktadır. Dijital ortama geçişin en önemli adımlarından biri olan e-devlet uygulaması ile beraber kamu kurumları, bilgi ve hizmet anlayışını da değiştirmekte ve geliştirmektedir. İlk olarak 1993 yılında Amerika’daki “Ulusal Performans Araştırması”nda kullanılan e-devlet kavramı (Misra, 2007: 21-33), bugün dünyadaki birçok hükümet tarafından uygulamada kullanılmaktadır.

Birçok hükümet tarafından kullanılan e- devlet uygulamaları Amerikalı akademisyen Norris’e göre, e-demokrasiye geçişin en büyük habercisidir. E-devlet, yönetim ve e-demokrasi kavramlarının birbirleriyle ilişkisine dikkat çeken Norris, çoğu zaman bu kavramların birbirlerine karıştırıldığını ifade etmektedir. Norris’e göre e-devlet, kamu hizmetlerinin bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla vatandaşlara sunulmasıdır. Fakat burada dikkat çekilen nokta, e-devlet sistemindeki kontrol mekanizmasının sadece hükümete değil, aynı zamanda vatandaşa da ait olduğudur (Norris’den Akt. Freeman ve Quirke, 2013: 143).

Tablo 1. Freeman&Quirke, Understanding E-democracy

Kaynak: Freeman ve Quirke, 2013

Norris, her elektronik uygulamanın spesifik amaçları ve hedefleri olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden yapılan her çalışma bu farklı amaçları ve talepleri karşılamaya yönelik bir sistem içerisinde geliştirilmelidir. Temelde vatandaş ile hükümet arasında iki yönlü bir iletişim kurmayı hedefleyen e-devlet sistemi, aktif katılım sayesinde ideal demokrasi için de ortam hazırlamaktadır (Norris, 2010). Politik diyalogların geliştirilmesi ve politik karar alma süreçlerinde aktif katılımı destekleyen e-devlet, e-demokrasi için de uygun ortamı hazırlayan bir sistemdir. Freeman ise bu noktada Norris'in belirttiği çift yönlü iletişim akışının hükümet tarafından sınırlandırılmasını ideal demokrasiden uzaklaşmak olarak nitelendirmektedir. Hükümetin online bilgi ve işlemi sınırlı erişim ile vatandaşlara sunması tek yönlü bir iletişim yaratmakla birlikte, elektronik demokrasinin yine hükümet tarafından domine edildiğini göstermektedir (Freeman'dan Akt. Freeman ve Quirke, 2013: 144).

İlk bakışta e-devlet sisteminin oluşumunda iş ve hizmet süreçlerinin geleneksel yöntemlerle elektronik ortam üzerinden devam edeceği düşünülse de oluşturulan yeni sistemde geleneksel yapının devam ettirilemeyeceği çok açıktır. Oluşacak yeni demokrasi modelinde şeffaflık, objektiflik, güvenilirlik ve çift yönlü iletişimin varlığı daha da önem kazanmaktadır. Bu da e-devlet sistemine geçişle beraber kamu yönetiminde yeni bir yapılanmayı beraberinde getirmektedir. Bu yeni yapılanma sonucunda ortaya çıkan esas kavramlar ise yönetim ve e-demokrasidir.

1.2. Elektronik Demokrasinin Tanımı

En genel tanımıyla halkın yönetime katılması olarak tanımlanan demokrasi kavramı, e-demokrasi ile oldukça yakından ilişkilidir. E-demokrasi, parti liderleri ve seçmenler arasındaki siyasi bilgi akışının ve karar alma süreçlerinin elektronik ortam yoluyla iletilmesi olarak tanımlanabilir.

İnternet sayesinde enformasyon akışının hızla toplumun her katmanına ulaşması, çok sayıda politikacıyı ve siyasal analisti “elektronik demokrasi” diye nitelendirebileceğimiz yeni bir demokrasi biçimini düşündürmeye sevk etmiştir. Devletlerin bir kamu politikası olarak hem maliyetlerini düşürmek hem de yurttaşları ile çift yönlü bir iletişim kurmak amacıyla, internet teknolojilerini demokrasi ile bütünleştirdiği görülmektedir. Bu noktada London, elektronik demokrasinin insan hayatına girmesiyle beraber parlak görsellerin, retorik konuşmaların ve kısa açıklamaların daha da önem kazandığını belirtmiştir (London, 1994).

Yeni medyanın gelişmesi ve toplumun bireylerinin eğitim seviyesinin yükselmesi, vatandaş isteklerinin de değişmesine sebep olmuştur. Bu doğrultuda vatandaşın hükümet kararlarında daha etkin rol almak istemesi temsili demokrasinin zamanla doğrudan demokrasiye doğru dönüşeceğinin sinyallerini vermektedir (Kim, 2006: 6-7).

Elektronik demokrasi gibi bir modelin oluşumunda yer alan temel etmenler arasında, internet teknolojilerinin hızla ilerlemesi ve yönetim kurumlarına gittikçe artan tepkiyle beraber siyasal sisteme doğrudan etki edebilme arzudur. Etkileşimli teknoloji, vatandaşların temsili sisteminde gördüğü sorunları elektronik ortama taşıma imkanı vermektedir. Westen’e göre vatandaşların bütün faaliyetlerini elektronik ortam üzerinden gerçekleştirmesi, oy verme ve siyasal katılımın elektronik ortama taşınacağını göstermektedir (Westen, 2000: 223).

Elektronik demokrasinin oluşabilmesi için *tedarik faktörü* ve *talep faktörü* olmak üzere iki noktanın temelde esas alınması gerektiğini belirten Kim, demokrasi alanındaki memnuniyet sorununun bu iki yolla çözülebileceğine değinmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile temsili demokrasi yerine doğrudan demokrasi fikrini faaliyete sokmak için güvenlik sorunlarının çözülmesi, gerekli eğitimin toplumun her kesimine verilmesi ve çift yönlü bir iletişim izlenmesi *tedarik faktörünün* temelini oluşturmaktadır. Bunun yanında bilgi ve iletişim akışının sağlanabilmesi için internetin her yerde hizmet vermesi, Gis teknolojilerinin¹¹⁵ kullanılması ve mobil teknolojilerin de toplumun her kesimine ulaştırılması gerekmektedir. *Talep faktörü* ise bilgi ve iletişim teknolojilerinin toplumsal yapıdaki süreçleri etkilemesi ve vatandaşların rollerinde birtakım değişiklikler oluşması olarak tanımlanmaktadır. Bu değişimlerin en önemli göstergelerinden biri de vatandaşların politik süreçlerde aktif rol alma isteğinin oluşmasıdır (Kim, 2006: 10-11).

¹¹⁵ Konuma dayalı gözlemlerle elde edilen grafik ve grafik-olmayan bilgilerin toplanması, saklanması, işlenmesi ve kullanıcıya sunulması işlevlerini bütünlük içerisinde gerçekleştiren bir bilgi sistemidir.”

1.3 Elektronik Demokrasinin Modelleri

Demokrasi hakkında birden fazla görüşü yansıtan demokrasi modelleri, literatürde de geniş anlamda yer almaktadır. Robert Dahl'ın "Demokrasi ve Eleştirileri" (1989) adlı eserinde belirttiği, üyelerin karar alma süreçleri ve gündemin kontrolü kriteri e-demokrasi modellerinin oluşturulmasında temel alınan en önemli iki kriter arasında yer almaktadır. Päivärinta and Sæbø tarafından yapılan bir literatür çalışması e-demokrasi modellerinin basit bir karşılaştırmasını sunmaktadır (Päivärinta ve Sæbø, 2014: 3).

Tablo 2. E-Demokrasi Modelleri

	Partizan E-Demokrasi	Doğrudan E-Demokrasi
Gündemin vatandaşlar tarafından belirlenmesi	Vatandaşlar, mevcut iktidar yapının hakkında aşağıdan yukarı doğru görüş ve eleştirilerini açıkça ifade eder. Vatandaşların kamusal tartışmalar için gündem belirlenmesine izin verilirken, karar verme süreçlerine aktif olarak katılmadıkları görülmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde siyasi elitler tarafından kesintiye uğramayan alternatif ifade özgürlük alanlarının yaratılması amaçlanır.	Vatandaşlar, karar alma süreçlerine doğrudan katılırlar. Vatandaşlar, alınacak kararları (çoğunlukla yerel düzeyde) etkilemektedir. Vatandaşlar hem kamuoyu tartışması hem de karar verme süreçleri için gündemi belirlemektedir. Bilgi ve iletişim teknolojileri karar vericiler arasında koordinasyonu sağlamak için demokrasinin ön şartı olarak belirtilmektedir.
	Liberal E-Demokrasi	Müzakereci E-Demokrasi
Gündemin hükümetler tarafından belirlenmesi	Hükümet seçime katılan tüm vatandaşlara hizmet vermektedir. Hükümet vatandaşların bilgilendirilmesini ve bilgilendirilmesini desteklemektedir. Bilgi ve iletişim teknolojileri hükümet ve vatandaşlar arasındaki bilgi alışverişini miktarını ve kalitesini geliştirmeyi amaçlamaktadır.	E-Demokrasi projeleri, vatandaşların karar alma süreçlerine aktif olarak dahil etmeyi amaçlamaktadır. Vatandaşlar siyasal karar alma süreçlerinde seslerini ilgili kişilere duyurmayı hedeflemektedir. Bilgi ve iletişim teknolojileri vatandaşların karar alma süreçlerine aktif olarak katılabilmeleri için geliştirilmiştir.
	Vatandaşlar çoğunlukla karar verme sürecine dahil edilmiştir.	Vatandaşlar karar verme sürecinde açıkça tanımlanmış bir role sahiptir.

Kaynak: Päivärinta and Sæbø, 2006

1.3.1 Partizan E-Demokrasi

Partizan E-demokrasi'de siyasal ifadeler, eleştirel fikirler bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde görünürlük kazanmaktadır. Siyasal elitlerin¹¹⁶ müdahale etmesini engellemek için oluşturulan bu model bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde daha eşitlikçi ve demokratik bir ortam yaratmayı hedeflemektedir (Päivärinta ve Sæbø, 2006: 10). Vatandaşlara yeni bir kamusal alan yaratan internet teknolojileri, çoğunlukçu bir demokrasinin yarattığı

¹¹⁶ Siyasal elit, toplumda siyasetle ilgilenen seçkin kimselerdir.

ötekileştirme sorunsalını değiştirmeyi ve yeni seslerin de bu kamusal ortamda görünür kılınmasını amaçlamaktadır. Stromer-Galley (2002) demokratik katılım ile ilgili çevrimiçi ve çevrimdışı katılımcılar arasındaki farklılıklar konulu çalışmasında alternatif seslerin kendilerini çevrimiçi ortamda daha rahat ifade ettiğini ve internetin sunduğu anonimliğin de bu duruma katkı sağladığını belirtmiştir. Yeni seslerin internet ortamında yer bulması ve vatandaşların alternatif ideolojiyi ifade etmeleri için yetkilendirilmesi, Partizan E-demokrasinin karar verme süreçlerindeki önemini arttırmaktadır.

1.3.2. Doğrudan E- Demokrasi

Doğrudan demokrasi, vatandaşları ilgilendiren siyasi konularda doğrudan kendilerinin karar vermelerini ve düşüncelerini ifade etmelerini mümkün kılan bir süreçtir. Yani doğrudan demokrasi, vatandaşların temsili demokrasiden farklı olarak aday olan kişileri değil, doğrudan kanunları ve siyasal kararları kendi oyladığı bir siyasal sürece karşılık gelmektedir (Matsusaka, 2005: 187).

Atina polis devletlerinden bugüne kadarki süreçte, (Banathy, 2000) sadece İsviçre'nin Appenzell Innerrhoden ve Glarus Kantonunda doğrudan demokrasi örnekleri görülmektedir (Ladner & Brändle, 1999). İsviçre Kantonunda vatandaşlar siyasi karar alma süreçlerine doğrudan katılabilmektedir. Bu hareket, diğer toplumları da 2000'li yıllardan itibaren etkileyerek, bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde doğrudan demokrasi uygulamalarını yürürlüğe sokmalarını teşvik etmiştir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile beraber İsveç ve Norveç başta olmak üzere birçok ülke hükümeti doğrudan demokrasi girişimlerini başlatmıştır. Özellikle belediyeler üzerinden başlatılan doğrudan demokrasi girişimleri, vatandaş ile hükümet arasında çift yönlü bir iletişim kurarak *teknosiyaset*¹¹⁷ olarak adlandırabileceğimiz yeni bir alana geçmeyi hedeflemektedir. Günümüz teknolojilerinden yararlanarak doğrudan demokrasiye geçmeye olanak tanıyan elektronik demokrasi, karar alma süreçlerine etki edebilmeyi somutlaştırmak ve uygulanabilirliğini göstermek amacıyla doğrudan e-demokrasi modelini geliştirmiştir.

E-demokrasi, kavramsal olarak demokrasiyi benimserken, uygulamada çevrimiçi sayısal sistemi kullanmaktadır. İsveç'te doğrudan e-demokrasiyi kendi iç karar verme süreçlerinde

¹¹⁷ Teknolojik gelişmeler ile siyasal amaçların bütünleştirilerek yeni bir dinamik süreç yaratması olarak tanımlanmaktadır (Kurban vd., 2017).

uygulayan Demoex (www.demoex.net) ve Knivsta.nu (www.Knivsta.nu) siyasi partileri, doğrudan e-demokrasinin küçük bir uygulamasını belediyelerinin web sitelerinde yapmışlardır. Bu uygulama ile bahsedilen iki siyasi parti, doğrudan e-demokrasi uygulamasını yerel çapta başlatarak siyasi güç kazanmayı hedeflemektedir. İktidarın mikro temsilcisi olan belediyeler üzerinden doğrudan e-demokrasi uygulaması için izlenecek yol Päivärinta and Sæbø tarafından şu şekilde belirtilmiştir:

Tablo 3. E-Demokrasi Modelleri

Kullanıcı Kaydı	İnternet üzerinden partiler ile iletişim kurmak ve toplumsal hareketler üzerinde karar verme hakkına sahip olmak.
Kamuya açık tartışma ortamı	Vatandaşların düşüncelerini gündeme getirmek ve tartışmak
Tartışılan konular üzerine karar verme	Vatandaşlar hangi konunun tartışılması gerektiği üzerinde mutabakat sağlayarak belediyelerin vereceği kararı etkileyebilir
Hedef kitlelerin oluşturduğu tartışma forumları	Resmi tartışma ortamı yaratmak
Sorunlarla ilgili belge paylaşımı	Kullanıcıları sorunlar ve alınan kararlar hakkında resmi kanıtlarla bilgilendirme
E-Oylama	Belediyelerin karar alma süreçlerine verilen oylar ile etki edebilme

Kaynak: Päivärinta and Sæbø, 2006

1.3.3. Liberal E-Demokrasi

Liberal demokrasi, liberal sosyal düzenin ilkeleri doğrultusunda uzlaşmanın sağlandığı ve iktidarın anayasanın sınırları içinde güç kullandığı yönetim şeklidir (Aktan, 1999: 142-145). Liberal demokrasi, “rıza dayalı sistem” üzerine inşa edilmiştir. Liberal demokrasiye göre yönetimin esas hedefi, vatandaşın haklarını korumak ve ihtiyaçlarını gidermektir. Bu

doğrultuda vatandaşlar da yönetilmeye rıza göstermektedir. Liberal demokraside demokratik sürecin sağlanması üç noktaya bağlıdır. Bunlardan ilki politikacıların bir kez seçildikten sonra tekrar seçilmeme ihtimalini bilerek vatandaşın talep ve ihtiyaçlarını dinlemelerini sağlamak amacıyla düzenli seçim dönemleri geçirilmesidir. İkincisi, seçimler, seçmenleri baskı altında tutmayarak özgür bir ortamda yapılmalıdır. Son olarak ise seçimler gizli oy şeklinde yapılarak herkese eşit siyasal katılım hakkı verilmeli ve seçimlere birden fazla aday ve parti katılabilmelidir. Son madde liberal demokrasinin çoğulculuk olarak ifade edilmesini de sağlamıştır (Heywood, 1997: 116).

Yukarıda belirtilen liberal demokrasi özellikleri e-liberal demokrasi içerisinde de yer almaktadır. Liberal e-demokraside vatandaşların karar alma süreçlerindeki rolü tam olarak tanımlanmamıştır. Elektronik ortam üzerinden oluşturulan liberal demokraside amaç vatandaşlardan elektronik ortam üzerinden bilgi edinmesi, girdi almak ve geleneksel bir yönetim politikası ile vatandaşla temasa geçmektir. Bunun yanında hükümet, e-liberal demokrasi sisteminde vatandaşa bilgi vermekle de mükelleftir. Bu sayede hükümet birinci elden bilgiyi vatandaş ile paylaşarak aradaki diyalogu güçlendirmeye çalışmaktadır. Fakat yaşanan bu gelişme vatandaşın karar alma süreçlerine etki etmede tamamen özgür olduğunu göstermemekte ve sınırlı erişim ile zaman zaman engellenebilmektedir (Päivärinta ve Sæbø, 2014: 8).

1.3.4. Müzakereci E-Demokrasi

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin insan hayatının bir parçası olmasıyla vatandaşların siyasal karar alma süreçlerinde aktif rol almaları ve politikacılarla birebir diyalog kurmaları bu modelin oluşturulmasındaki temel faktörlerdendir. Müzakereci e-demokrasi anlayışının temel prensibi siyasal kararların akıl yoluyla ve elektronik ortam üzerinden bir kamusal tartışma yaratarak vatandaşların karar alma süreçlerine katılımını sağlamaktır.

Alaska'daki en eski e-posta yazışma sistemlerinden biri olan LIN (Legislative Information Network)¹¹⁸ ve Santa Monica'daki PEN (Public Electronic System)¹¹⁹ sistemi 1980'li yıllarda halkı belediyelerin karar alma süreçlerine aktif olarak katmayı hedefleyen ilk müzakereci sistemdir (Groper, 1996). World Wide Web sisteminin yayılmasıyla beraber, belediyeler müzakereci e-demokrasi sistemini web siteleri üzerinden vatandaşa sunmaya başlamışlardır. İlerleyen dönemlerde ise müzakereci e-demokrasi sistemi, Norveç'teki siyasi partilerde,

¹¹⁸ Yasal Bilgi Ağı olarak tercüme edilmektedir.

¹¹⁹ Kamu elektronik sistemi olarak tercüme edilmektedir.

Amerika'daki devlet dairelerinde ve İskoçya'nın gençlik parlamentosunda uygulanmaya başlanmıştır (Macintosh, Robson, Smith, & Whyte, 2003; Masters, Macintosh, & Smith, 2004).

Genel olarak müzakereci e-demokrasi, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerden faydalanarak vatandaşı karar alma süreçlerine dahil etmeye çalışan, çift yönlü bir iletişimi destekleyen bir elektronik demokrasi modelidir. Her ne kadar müzakereci e-demokrasi olumlu bir tablo çizerek vatandaşları politik sürece dahil etmeye çalışsa da kendi içerisinde bir takım sorunları da beraberinde getirmektedir. Heidar ve Saglie'ye göre bu sorunların en önemlisi teknik olarak toplumun her kesiminin siyasal karar alma süreçlerine katılıp katılmayacağıdır (Heidar & Saglie, 2003). Bunun yanında tartışılan diğer bir konu ise bilgi ve iletişim teknolojilerinin ilerlemesiyle oluşan dijital uçurum kavramıdır (Chadwick & May, 2003). Her ne kadar elektronik demokrasi siyasal iletişimin yeni rolünü belirleyerek gelecekteki politikalara yön gösterme konusunda önemli bir yer tutsa da, bu teknolojik yenilikler aracılığı ile siyasal sistemde yaşanacak değişimlerin olumsuz etkileri için de çeşitli alternatifler üretilmesi zorunludur.

2.Elektronik Demokrasi ile Gelişen Dijital Vatandaşlık Kavramı

Vatandaşlık en genel tanımı ile bir topluluğun üyesi olan bireylere verilen statüdür (Mossberger, Tolbert, & S. McNeal, 2007). Yarım asırdan uzun bir süre önce İngiliz sosyolog T.H. Marshall ise vatandaşlığı, bir cemaate tam üyelik sağlayan ve bu üyelerin hepsine eşit hak ve yükümlükler sunan bir statü olarak tanımlamaktadır. Marshall, vatandaşlığın tarihsel süreç içerisinde farklı kurumsal yapı ve tarihlere sahip farklı toplumsal kurumlarla farklı ilişkiler kuran üç tür haktan söz etmektedir (Marshall, 1992: 8). Medeni, siyasi ve toplumsal haklar Marshall'a göre vatandaşlığın üç boyutunu oluşturmaktadır. Vatandaşlığın medeni boyutu, kişi hakları ile ilgilidir ve hukuk devleti tarafından somutlaştırılmış haklardır. Vatandaşlığın siyasi boyutu ise siyasi katılım hakları ile ilgilidir. Son olarak Marshall toplumsal hakları ise refah devletinde gelişen sosyal güvenlik, sağlık ve eğitim gibi haklara tam olarak katılmak olarak tanımlamaktadır (Marshall, 1992: 10-15). Buradan hareketle teknolojinin yaygın kullanımı ile vatandaşlık kavramının da medeni, siyasi ve toplumsal olarak değişime uğradığı görülmektedir. Eğitimin demokrasiyi ve ekonomik büyümeyi desteklemesi gibi internet de bireylerin topluma sosyal, siyasi ve medeni açıdan katılmasını sağlamaktadır. Buradan hareketle Warschauer, internetin toplumsal yapılanmayı

değiştirmesiyle beraber dijital vatandaşlık kavramının insan hayatına gireceğini ve bunun da sosyal içerme¹²⁰ olgusunu beraberinde getireceğini vurgulamaktadır (Warschauer, 2003).

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gün geçtikçe yaygınlaşması, çeşitli teknolojik araçların da toplumun büyük bir çoğunluğu tarafından kullanılmasını sağlamıştır. Bu gelişmelere paralel olarak bilgiye birçok teknolojik araç sayesinde ulaşılabilen ve dünyanın diğeri bir ucundaki kişi ile iletişim kurulabilmektedir. Dijital vatandaşlık kavramı bu gelişmelerin sonucu ortaya çıkmış ve globalleşmenin etkisi ile de dünyanın birçok ülkesinde yaygınlaşmıştır. Mossberger, ve diğeriğine göre (2007) dijital vatandaş, dijital araçları doğru kullanmasını bilen, etik kurallara ve kişi haklarına saygılı, teknolojik araçları güvenlik ve sorumluluk bilinci ile kullanmasını bilen kişidir.

Dijital vatandaşlığı 9 boyutta inceleyen Mike Ribble ise teknolojik araç kullanımında yaş aralığının oldukça düşmesi, dijital vatandaşlık eğitiminin küçük yaşta başlaması gerektiğini savunmaktadır (Ribble, 2011). Değişen ve dönüşen yeni dijital çağda çocuk yaştaki bireyler vatandaş kimliğinden önce dijital vatandaşlık kimlikleri ile dünyaya gelmektedir. Bu sebepten dolayı Ribble'in belirtmiş olduğu çocuk yaştaki bireylerin teknolojik anlamda eğitimi büyük önem taşımaktadır.

Dijital vatandaşlığı en genel tanımı ile "uygun teknolojik davranışların öğretilmesi" olarak belirten Ribble ve Bailey (Akt. Kuş vd. 2017: 302) dijital vatandaşlığın boyutlarını şu şekilde sıralamıştır: dijital erişim, dijital ticaret, dijital iletişim, dijital okuryazarlık, dijital etik, dijital kanun, dijital hak ve sorumluluklar, dijital sağlık ve dijital güvenlidir. Mike Ribble belirlediği 9 dijital vatandaşlık boyutunu ise kısaca şu şekilde açıklamaktadır:

Dijital Erişim Boyutu: Teknolojik gelişmeler toplumun büyük bir çoğunluğu için hızlı ve eşit şekilde iletişim kurma imkanı sağlamaktadır. Fakat coğrafi konum, sosyoekonomik yetersizlik ve eğitim gibi sebeplerden dolayı teknoloji kullanımı toplumun her kesimine eşit oranda ulaşamamaktadır. Bu noktada Ribble, çocuk yaştan başlanıp, bireylerin bu yönde eğitilmesinin önemine vurgu yaparak cinsiyet, ırk, yaş, etnik kimlik, fiziksel ve zihinsel farklılıklara aldırış etmeden dijital erişimin toplumun her kesimine ulaşması gerektiğini belirtmektedir (2011: 16-18).

¹²⁰ Sosyal içerme, bir insanın toplumsal kimliğinin ve hukuki kişiliğinin tam olarak tanınması, bireyin toplum içinde kendini tam olarak gerçekleştirebilmesi, kişinin sosyal, özel ve kamusal yapılar içinde kabul edilmesi ve tanınması; eğitime, kültüre, istihdama ve sivil alana dayalı katılım kanalları üzerinden toplum içindeki ilişkiler ağına entegre edilmesi anlamına gelir (Kaos GL, 2018).

Dijital Ticaret: Globalleşme sayesinde birçok ürünün tek tıkla internet üzerinden satın alınması çevrimiçi alışveriş ve bankacılık sisteminin de internet üzerinden gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Bir dijital vatandaşın güvenlik açısından herhangi bir sorun yaşamadan ticari faaliyetlerini sürdürebilmesi güvenlik ilkelerinin denetlenmesi ile ilgilidir (Ribble, 2011: 20-21).

Dijital İletişim: Dijital ortamda birçok iletişim faaliyetinin büyük bir çoğunluğunun çevrimiçi hizmetler sayesinde gerçekleştirilmesi internette çeşitli temas riskleri ile de karşılaşılabilirliğini akıllara getirmektedir. İletişim sırasında karşılıklı kişisel veri paylaşımının gerçekleştirilmesi gizlilik ihlali olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında küçük yaştaki bireylerin yine çevrimiçi hizmetler üzerinden iletişim kurmaları cinsel istismar suçlarını da arttırmaktadır (Ribble, 2011: 29-31).

Dijital Okuryazarlık: Dijital vatandaşlığın en önemli ve en temel boyutlarından birisi dijital okuryazarlık konusudur. Günümüzde çocuk yaştaki bireyler tüm bilgilere neredeyse internet ortamından ulaşmaktadır. Dijital araçların bu denli hızla her yaş grubu tarafından kullanılması doğru öğrenme ve öğretme süreçlerinin gerçekleştirilmesini zorunlu kılmaktadır. İnternet üzerinden üretilen doğru olmayan içerikler bireyleri yanlış yöne sevk etmekte ve birçok aldatici bilginin yayılmasına neden olmaktadır (Ribble, 2011: 28-31).

Dijital Etik: Dijital araçları etik bir şekilde kullanmak Ribble'ın dijital vatandaşlık konusunda en çok önem verdiği noktalardan birisidir. Çevrimiçi ortamda internet araç ve gereçlerini kullanırken başkalarının haklarına saygı duymak ve güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir davranışta bulunmamak dijital vatandaşın en önemli görevlerinden birisidir (Ribble, 2011).

Dijital Kanun: Dijital ortam kullanımlarının artması ile beraber internet ortamında hukuksal yasaların oluşturulması da önem kazanmıştır. Bu bağlamda suça sebep olacak içerikler üretmek ve bu içerikleri paylaşmak suç teşkil etmektedir (Ribble, 2011: 31-33). Bu doğrultuda suç teşkil eden paylaşımların çeşitli cezai yaptırımlarla önlenmeye çalışıldığı görülmektedir.

Dijital Hak ve Sorumluluklar: İnternet herkesin düşüncelerini açıkça ifade edebileceği bir alan olsa da başkalarının haklarına zarar vermemeyi de gerektiren bir ortam olarak düşünülmelidir. Kişisel hakların bu noktada ihlal edilememesi, düşünce paylaşımlarının da belirli bir sınır dahilinde yapılması gerektiği önem arz etmektedir (Ribble, 2011, 35-37).

Dijital Sağlık ve Dijital Güvenlik: Dijital araçların ve internet ortamının gün içerisinde yoğun kullanımı bireylerde hem fiziksel hem de ruhsal rahatsızlıklara sebebiyet vermektedir. Bunun içerisinde kas ve iskelet sisteminin zarar görmesinin yanında çocukların internet ve oyun bağımlılığı da ruhsal bozukluklara neden olmaktadır. Dolayısıyla dijital sağlık dijital vatandaşın karşılaşacağı sorunların başında gelmektedir. Dijital güvenlik ise son dönemde yaygın olarak kullanılan siber güvenlik ve siber farkındalık kavramına atıfta bulunmaktadır. Dijital vatandaş, internet ortamında gezindiği sayfaların güvenilir olmasına dikkat etmeli ve kişisel verilerini paylaşırken bir takım koruyucu önlemler almalıdır (Ribble, 2011:38-39).

3. Elektronik Seçim ve E-oylama

Elektronik demokrasi uygulamaları giderek önemli hale gelen ve ihtiyaçlara cevap veren bir özelliğe sahiptir. E-demokrasi uygulamalarıyla, e-dilekçe, e-danışma, e-seçim ve e-oylama gibi birçok konu elektronik ortama taşınmıştır. Elektronik seçim ve e-oylama işlemleri bu işlemlerin en önemlilerinden bazılarını oluşturmaktadır. Bu durum bir yandan e-devlet, e-demokrasi, e-yönetişim gibi konulara gösterilen ilgiye, diğer yandan ise geleneksel seçim sistemleriyle ilgili oy kullanma konusunda mevcut problemlerin var olmasına dayanmaktadır. Aynı zamanda internet teknolojilerinin çok geniş kesimlere ulaşmaya başlamasıyla elektronik seçim ve e-oylama gibi süreçlere vatandaşların katılımının kolaylaşması da bu seçim ve oylama türüne ilgiyi arttırmıştır.

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte çok fazla tartışılmaya başlanan elektronik seçimi Bucshbaum (2004: 32), elektronik araçlarla internet topluluğundan siyasi bir konu hakkında görüş almak için elektronik yollarla seçmenlerin ve adayların sicillerinin entegre edildiği elektronik sistemlerde oy kullanmak ve seçim sonuçlarının bu sistemden yayınlaması şeklinde tanımlanmaktadır. Elektronik demokrasiyi demokratik süreçlerin elektronik temsili olarak tanımlayan von Lucke ve Reinermann (2004), bu demokrasi türünü bilgi edinme, fikir oluşturma ve kararın kendisi şeklinde üç boyuta indirgemektedir. Bu boyutlar elektronik demokrasinin e-katılım ve e-oylama alanlarını içine aldığı göstermektedir. E-katılım ve e-oylama aktif katılım süreçlerini içine alan, bilgi edinme, fikir oluşturma ve kararın kendisini içeren unsurlar olarak elektronik demokrasinin önemli bileşenleri şeklinde varlık göstermektedir.

Genel olarak, iki e-oylama türünden bahsetmek mümkündür (Buchsbaum, 2004: 32):

April 20-21, 2019 /Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

1. Oy kullanma merkezlerinde, belediye merkezlerinde veya yurtdışındaki diplomatik veya konsolosluk misyonlarında, elektronik oylama makineleri gibi resmi veya bağımsız seçim makamlarının temsilcilerinin fiziksel varlığı tarafından denetlenen e-oylama.
2. Bir kişinin kendi veya başkasının bilgisayarından internet üzerinden oy kullanması, dokunmatik telefonlarla, cep telefonlarıyla (SMS dahil) oy verme gibi, devlet yetkililerinin temsilcileri tarafından fiziksel olarak denetlenmeyen seçmenlerin etkisi dahilinde e-oy kullanma.

E- oylama türlerinden birincisi daha denetimli bir şekilde gerçekleştirilirken ikincisinin daha bireysel uygulandığı söylenebilir. Buradan hareketle birincisi belli bir fiziksel ortamda bulunmayı zorunlu kıldığı için *mekana bağlı e-oylama* kavramının oluşmasını da beraberinde getirmektedir. Bunun yanında belli bir fiziksel mekanda bulunma zorunluluğu yaratmadığı için ikincisini ise *mekana bağlı olmayan e- oylama* şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu iki oylama türünden ikincisinin bağımsız ve dünyanın her yerinden vatandaşların seçimlere katılımını sağlayacak bir e-oylama sistemi olması seçim otoriteleri ve seçmenler açısından süreci daha da kolaylaştıracaktır.

Vatandaşların seçimlere katılımını kolaylaştıran bir elektronik seçim sisteminde belli unsurların (Çetinkaya ve Çetinkaya, 2007) bulunması gerekmektedir:

- Seçmenler*, kayıt yaptırıp ve oy kullanırlar.
- Kayıt otoritesi*, seçmenlerin kayıtlarını yapar ve oy kullanma yetkisini verir
- Elektronik oy pusulası*, adayların yer aldığı elektronik ortamdaki bilgidir.
- Sayım otoritesi*, seçimde kullanılan elektronik oyları toplar, sayar ve sonuçları ilan eder.

Bu temel unsurların yanı sıra elektronik oylamanın Krimmer'in (2006: 10) belirttiği üç ana oylama sürecinden bahsetmek mümkündür. Bu süreçler şöyledir:

1. Seçim Öncesi Aşaması: Seçmenlerin belirlenmesi, uygunluğun kontrol edilmesi
2. Seçim Aşaması: Oylama
3. Seçim Sonrası Aşaması: Oyların sayımı.

E-devlet ve e-demokrasinin en önemli yapı taşlarından biri olan (Çetinkaya ve Çetinkaya, 2007) ve belli aşamaları olan elektronik seçimin gündeme gelmesinin birçok nedeni vardır (Buchsbaum, 2004: 33). Bunların ilki, seçmenlerin seçim için fiziksel bir ortama bağlanmak yerine kendi yerlerinden oy verme imkanı olmasıdır. İkincisi, seçmenler için oy kullanım

sürecini kolaylaştırmasıdır. Üçüncü nedeni ise, yurtdışında ikamet edip oy kullanma hakkı olan vatandaşların seçim ve referandumlara katılımını kolaylaştırmasıdır. Dördüncüsü, engelli seçmenlerin seçim merkezlerinde fiziksel olarak bulunma zorunluluğunu ortadan kaldırarak, oy kullanma sürecine erişimi genişletmesidir. Beşincisi, ek oylama kanalları sunarak seçmen katılımının artmasıdır. Altıncısı, seçim yapma maliyetlerini seçim makamları açısından düşürmesidir. Yedincisi, oylama sonuçlarının güvenilir ve hızlı bir şekilde sunulmasına imkan vermesidir. Sekizincisi, seçimlerde demokratik açıdan yaşanan sorunları çözmek için iyi bir hizmet sunmasıdır.

2004'te Avrupa Konseyi elektronik seçimlerin çok fazla gündeme gelmeye başlamasının nedenlerine benzer olarak da elektronik seçimin sağlayacağı kolaylıkları sıralamıştır. Avrupa Konseyi, Elektronik Oylama Önerisi'nde e-oylama ve e-seçimlerin sağlayacağı kolaylıkları şu şekilde sıralamıştır. 1. Seçmenlerin hareketliliğinin sağlanması, 2. Yurtdışından seçimlere katılımın kolaylaştırılması, 3. Ek kanallar sunarak seçmen katılımını artırması, 4. Engelli vatandaşların erişimini genişletmesi, 5. Maliyeti düşürmesi, 6. Oylama sonuçlarını güvenilir ve daha hızlı bir şekilde sunmasıdır (Krimmer, 2006: 9). Bakıldığında elektronik seçimi destekleyen görüşlerin bu seçim türünün sağlayacağı olanaklar konusunda benzer görüşlere sahip olduğu göze çarpmaktadır.

Elektronik seçimin sağlayacağı olanakların yanı sıra Alvarez vd. (2004) e-oylama sistemlerinin hükümet ve vatandaş etkileşimi üzerinde önemli bir etkiye sahip olacağını belirtmiştir. Elektronik sistemlerin çift yönlü iletişime ve aktif katılıma olanak sunmasıyla devlet bireylerin görüşlerini doğrudan alabilecektir.

Sağladığı kolaylıklara rağmen, e-oy kullanmanın benimsenmesi konusunda potansiyel engellerin varlığı söz konusudur. Elektronik seçimlerin yaygınlaşmasının önündeki en önemli engel vatandaşların bu yeniliği uygulamak için eşit şekilde teknolojik olanaklara sahip olmamasıdır. Bu durum herkesin eşit katılım imkanı bulamamasına dolayısıyla toplumda katılım açısından bir uçurumun oluşmasına neden olmaktadır. Dijital bölünmenin yarattığı politik katılım uçurumu; belli kesimlerin e- oylamaya katılımı söz konusuysen, belli kesimlerin internete ulaşamaması nedeniyle e-oylamaya katılamamasını ifade etmektedir. Bu durum toplumun ikiye bölünmesine neden olacak bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra Schupp ve Carter'a göre (2005: 587) önemli bir engel de vatandaşların elektronik seçimlerde kullanılan teknolojinin güvenliğine ve güvenilirliğine karşı şüpheyle yaklaşmasıdır. Bu nedenle yöneticilerin, vatandaşların bu kadar önemli bir bölümünü

bilgisayar tabanlı bir sisteme emanet etmeden önce, doğru ve güvenilir bir şekilde performans gösterebilecek teknolojiler sağlaması gerekmektedir (Schaupp ve Carter, 2005: 587). Yani e-oylama, geleneksel oylama ile aynı güveni sağlamalı (Maaten, 2004: 84) ve geleneksel oylamada var olan güvenlik sorunlarının da önüne geçmelidir. Bu nedenle seçim yasalarına göre e-oylama tek tip ve gizli olmalı, yalnızca uygun kişilerin oy kullanmasına izin verilmeli, her seçmen yalnızca bir oy kullanabilmeli, oy gizliliği sağlanmalı ve sonunda oyların toplanması güvenilir ve hesap verilebilir olmalıdır (Maaten, 2004: 84).

3.1. Elektronik Seçimin Boyutları

Teknolojinin bir sonucu olan elektronik seçimin birbirinden ayrılan farklı boyutları vardır. Prosser ve Krimmer (2004: 24) bu boyutların birbirinden ayrılması gerektiğini belirterek elektronik seçimin boyutlarını şu şekilde sıralamaktadır: (I) Politika, (II) Hukuk, (III) Teknoloji ve (IV) Toplum.

(I) Politika; politik alan için ne tür bir politik sistemin bulunduğunu (anayasal monarşi, parlamenter demokrasi vb.) tespit etmek önemli bir unsurdur. Seçimlerin yöntemini ve sıklığını, ayrıca seçimlerle ilgili genel istatistikleri (seçmen seçmenleri, seçim bölgeleri, sandık sayısı sayısı) bilmek de politika boyutu açısından önemlidir. Politika için önemli bir diğer nokta, e-oylamaya yönelik resmi tutumdur. E-oylamanın uygulanması için resmi bir kuruluş planlanmışsa (örneğin, bir E-devlet kuruluşuna entegre edilmiş bir sistem) bunun politik olarak nasıl yapılacağı önemlidir (Prosser ve Krimmer, 2004: 24).

(II) Hukuk; Hukuk sisteminin türü önem taşıdığı gibi yasa kilit unsurdur. Seçim yasası teknolojik çözümün temelini oluşturmalıdır. Bu nedenle e-oylama ve seçimler için mevcut yasal ilkeler önemlidir. E-oylamanın şekli kadar yasama sürecinin bu konuda ne gibi düzenlemeleri olduğu önemlidir (Prosser ve Krimmer, 2004: 24).

(III) Teknoloji; genel olarak sicillerin durumunu bilmek, özellikle vatandaşların sicilini ve uygun seçmenleri belirlemek açısından önemlidir. Bu boyut ile ilgili diğer önemli unsurlar ise teknolojik altyapı sorunları, dijital ulusal kimlik kartının uygulanması, dijital imzanın uygulanması ve uluslararası eVot (elektronik oy platformu) standartlarının benimsenmesinin planlanmasıdır (Prosser ve Krimmer, 2004: 24).

(IV) Toplum; temel olarak politik katılım, posta oylamasıyla katılım ve halkın özellikle yeni teknolojilere ve e-oy verme tutumuna yoğunlaşmaktadır. Ayrıca cep telefonlarının, kişisel bilgisayarların, geniş bant erişiminin de dahil olduğu internet ve toplumdaki internet

işlemlerinin penetrasyon oranını bilmek de bu boyutun önemli unsurlarındandır (Prosser ve Krimmer, 2004: 25-26).

3.2. Elektronik Seçim ve E-oylamanın Yaratacağı Fayda ve Sorunların Değerlendirilmesi

Elektronik seçim ve e-oylama hakkında literatürde ve uygulamada birçok olumlu yaklaşım yer almasına karşın bu sisteme şüpheyle yaklaşan kesimler de söz konusudur. Bu durum elektronik seçimlerin ve e-oylamaların faydanın yanı sıra çözüm bekleyen sorunları beraberinde getirmesinden kaynaklanmaktadır.

Elektronik seçim ve e-oylamanın yarattığı faydaya bakıldığında özellikle engelli insanlar için, çevrimiçi oy kullanma olanağı sunması, bu vatandaşların siyasi haklarını kullanma kapasitelerinde önemli bir gelişme sağlayacaktır (Gerlach ve Gasser, 2009: 3). Genel olarak demokrasinin kararlarının meşruiyetini arayan politikacılar ve demokrasinin savunucuları e-oylamanın seçmen katılımını artıracaklarını düşünmektedir. Elektronik seçim ve e-oylama ile herkes seçimlere dahil edilmekte hiç kimse dışarıda kalmamakta böylece daha çok insan seçimlere katılabilmektedir. Oylar elektronik olarak sayıldığından, insan hatası riski önemli ölçüde azalmaktadır. Çünkü teoride elektronik oyların sayısı her zaman doğru olmalıdır. Ekonomik verimliliği arttırmanın yanı sıra, bu sistem oy kullanma meşruiyetini de arttırmaktadır. Sistem, seçmenlerden seçimlerini onaylamalarını istediğinden, yanlış oy kullanma olasılığı azalmaktadır. Yani seçmenlerin oylarını yanlış bir şekilde kullanma ihtimali çok düşüktür ya da yoktur. Elektronik seçimler sadece basitlik getirmemekte aynı zamanda öncü bir görev olarak e-demokrasi sistemleri için devletin uluslararası alanda baskın bir konum elde etmesini de sağlamaktadır (Gerlach ve Gasser, 2009).

Buna rağmen oy kullanma işlemlerinin tamamen elektronik ortamlarda yapılması durumunda Akın (2006) üç temel sorunun ortaya çıkacağını belirtmiştir. Akın bu üç temel sorunu teknik sorunlar, hatalı kullanım ve sahtekarlık şeklinde tanımlamıştır. Teknik sorunlar, oyların eksik veya hatalı kaydedilmesini, sistemde oluşabilecek bir arıza sonucunda oyların kaybolabileceğini ifade etmektedir. Hatalı kullanım ise, bireylerin yeterli eğitilmemesi sonucunda oyların kaydıyla ilgili yaşanabilecek sıkıntıları ifade etmektedir. Sahtekarlık, sistemin donanımı ve yazılımının hatalı tasarlanması sonucu ortaya çıkacak sorunları ifade etmektedir (Akın, 2006: 34-35).

Bunun yanı sıra uygulamada doğacak güvenlik sorunları e- seçimler ile ilgili önemli sorunlar olarak kendini göstermektedir. Güvenlik ile ilgili önemli sorunlara bakıldığında seçmenin gizliliği, oyunu kanunlara göre kullanabilmesi, sistemin güvenilirliği, oyların doğru sayılması, oyların değiştirilememesi, sahte oy kullanılamaması, sistemin saldırılara karşı sağlam olması, (Çetinkaya ve Çetinkaya, 2007) gibi güvenlik sorunlarının çözülmesi elektronik seçimlerin uygulanması açısından önemlidir. Çünkü seçim süreçleri açısından en önemli konu kamu güvenini ve demokratik katılımı arttırmaktır.

4. Dünyada Elektronik Seçim Uygulamaları

Dünyanın farklı ülkelerinde elektronik seçimler yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Dünyada bu uygulamanın iyi örnekleri olmasına rağmen kimi zaman ihtilafların yaşandığı elektronik seçimler de gerçekleşmiştir. Günümüzde çok tartışılan elektronik seçim uygulaması Türkiye’de henüz gerçekleşmemiştir. Ancak Türkiye’de uzun süren çalışmalar sonucunda bir elektronik seçim sistemi -seçmen kütüğü bilgi sistemi- (Çetinkaya ve Çetinkaya, 2007) geliştirilmiştir. Türkiye’de henüz bir elektronik seçim deneyimi yaşanmamasına rağmen dünyanın birçok farklı yerindeki örnekleri incelemek Türkiye için elektronik seçim imkanını değerlendirmek açısından önemlidir.

Estonya: E-yönetişim ve e-demokraside öncü olma konusunda geniş ölçüde itibar gören Estonya, dijital kanalların farklı servisler için kullanımını giderek genişleten bir ülkedir. Toplumun büyük kesiminin evde bir bilgisayarı vardır ve bunların büyük bölümü internete bağlıdır. Her 100 000 kişi için 55 halka açık internet erişim noktası vardır ve tüm okullar internete bağlıdır. Estonya, dünyada kimlik belirleme ve bağlayıcı dijital imza işlevlerine sahip kimlik kartının zorunlu olduğu ülkelerden biridir (Maaten, 2004: 84). İnternet oylamasını uygulanabilir bir alternatif kılan Estonya’nın dört temel özelliği vardır: (1) yaygın internet, (2) internet oylama konularını ele alan yasal bir yapı, (3) seçmenlerin dijital olarak onaylanmasına izin veren tanımlayıcı bir sistem ve (4) internet oylamasını destekleyen siyasi bir kültürdür (Alvarez vd., 2009: 498-499).

Estonya’da e-oylamayı gerçekleştirmek için somut adımlar 2002 yılında mevzuatın onaylanması ve teknolojik bir çözüm arayışıyla başlamıştır. E-oylama yazılımı 2004 yılında kamu girişimi sonucunda satın alınmıştır. Estonya’da “E-oylama Sisteminin Genel Tanımı” nda şu unsurlar belirtilmiştir: Kimliği doğrulanmış kişilerin sistem üzerinden oy kullanmasını sağlayan uygulama; E-oylama web sitesinin prototipi; Donanım mimarisi ve sistem çalışması için gereksinimlerin tanımı; Oyların aktarılması, kaydedilmesi ve sayılması için yazılım;

Denetim uygulaması; Genel oylama sistemini bilgi sistemi ile ilişkilendirmek için arayüz; Test planı ve sistem kabul testinin sonuçları. Bu hazırlıklar sonucunda, 2005'ten bu yana Estonya'daki tüm seçimlerde e-oy kullanma fırsatı ortaya çıkmıştır. Herhangi bir yerden, seçmen çevrimiçi oy kullanabilmek için şu unsurlara ihtiyaç duymaktadır: Estonya kimlik kartı, geçerli sertifikalara ve PIN kodlarına sahip akıllı kart okuyucu, ilgili yazılımı olan bir bilgisayar, internet bağlantısı ve Windows, MacOS veya Linux işletim sistemi (Kalvet, 2009: 513). Estonya bu gereklilikleri sağlayarak 2005 yılından bugüne dek defalarca elektronik oylama sistemini uygulama konusunda başarılı olmuştur. İnternet üzerinden oy kullanan vatandaş sayısı ülkede gün geçtikçe de artış göstermektedir.

İsviçre: İsviçre de elektronik seçimleri uzun yıllardır uygulayan ülkeler arasında yer almaktadır. İsviçre'de e-oylama, seçim ve referandumlar için e-oy vermenin yanı sıra inisiyatiflerin elektronik imzası, referandum talepleri ve Ulusal Konsey için aday önerileri seçimi için de kullanılmaktadır (Braun, 2004: 44). İsviçre'de e-oy kullanmayı teşvik eden nedenleri şunlar oluşturmaktadır: - toplumdaki yeni gelişmelere paralel siyasi prosedürler geliştirmek, - seçimlere ve referandumlara katılımı kolaylaştırmak, - geleneksel biçimlere yeni, çekici katılım biçimleri eklemek, - seçmen katılımını artırmak, - demokratik ilkenin daha iyi korunması, - "bir kişi - bir oy" ilkesinin korunması (Braun, 2004: 44).

İsviçre'de başlangıçta yeni bir siyasi katılım aracı olan elektronik oylama teknikleri en belirgin biçimde tanıtılmış, test edilmiş ve uygulanmıştır. 1998 yılında Federal hükümet, bu alanda pilot projeler yürütmek üzere üç kantonu (Cenevre, Zürih ve Neuchâtel) dahil ettiği bir e-oylama girişimi başlatmıştır. Cenevre Kantonu yetkilileri, iki geleneksel katılım kanalını tamamlayan, (oy sandığına oy veren ve posta yoluyla oy kullanan) otomatik bir özellik olarak sunulan bir e-oylama platformu geliştirmiştir. Bu platformun teknolojik olarak seçimlerle uyumlu olduğuna karar verilmiştir (Trechsel, 2007: 159). E-oylamaya izin verilen ilk düzenli referandum 19 Ocak 2003'te Anières'in küçük topluluğunda gerçekleşmiştir. E-oylama ile ikinci bir düzenli referandum, 30 Kasım 2003'te Cologny komününde gerçekleştirilmiş ve e-oylama ile üçüncü düzenli referandum 18 Nisan 2004'te Carouge kentinde yapılmıştır (Braun, 2004: 46; Buchsbaum, 2004: 34).

Kanada: Yerel seçimler, siyasi parti liderlikleri ve sendikalara odaklı faaliyetlerle Kanada'daki internet oylama gelişmeleri hızla artmıştır. Bazı durumlarda, Kanada devletinin federal yapısı internet oylama kullanımını kolaylaştırırken, zaman zaman engeller yaratmaktadır. Kanada'da önemli miktarda internet oyu olmasına rağmen federal otorite

yapısının çeşitli unsurları ve yerel otoritelerin kararları bazı bölgelerde internet oylamasının kullanılmasını sağlarken, diğerlerinde bu uygulanmamaktadır. Çünkü bazı bölgelerde imkanlar önemli yeniliklere izin verirken diğerlerinde tutarlılık ve standartların eksikliği endişe kaynağı yaratmaktadır (Goodman ve Pammet, 2014).

Kanada'da internet oylamasının ilk kez gerçekleşmesi, 2003'te Ulusal Yeni Demokrat Parti (NDP) liderlik oyu için olmuştur. Kısa süre sonra, 2003'teki seçimlerinde Ontario'nun şehir ve ilçeleri çevrimiçi oy kullanmıştır. O zamandan beri Kanada'da yerel seçimlerde internet oylamasının kullanımı önemli ölçüde artmıştır. İki ildeki (Ontario ve Nova Scotia) 60 belediye internet oylama programlarını başarıyla uygulamış ve kullanımına devam etmektedir (Goodman, 2014: 9). Bu örneklerin yanı sıra Kanada'da birçok belediye, seçimlerinde elektronik oylamayı kullanmaktadır. Bu durum Kanada'yı belediye düzeyinde internet oylamasında dünya lideri yapmaktadır.

Hindistan: Bugüne kadarki en kalabalık seçmenli elektronik oy verme uygulaması 2004 yılındaki Hindistan genel seçimlerinde gerçekleşmiştir. Tarihsel süreçte Hindistan'daki seçimlerde usulsüz birçok uygulama meydana gelmiştir. Elektronik seçim sistemi tasarlanırken bu tür usulsüzlüklerin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Nüfusun okur-yazar olmayan üçte birinin de kolaylıkla kullanabileceği ucuz ve güvenilir bir sistem kurulması amaçlanmıştır (Akin, 2006: 41). Hindistan'da elektronik oylama makineleri seçim bölgelerinde kullanılan alfabe ile yazılmakta ve ülkedeki çoğunluk dilleri kullanılmaktadır. Okur-yazar olamayan seçmenler için her aday sembol ile de gösterilmektedir. Seçmenler tercih ettikleri adayın yanındaki mavi düğmeye basarak oylarını kullanmaktadır. Görme engelliler için kabartma alfabe ile adayların seri numaraları işaretlenmiştir. Sayım sırasında her bir adayın seri numarasının yanında kullanılan toplam oylar da görülmektedir. Oylamayla ilgili bilgilerin biriktiği kontrol birimine kimsenin herhangi bir müdahale yapamaması için, birim eski usulle seçim komisyonu tarafından temin edilen balmumu ve seri numarasıyla mühürlenmektedir. (BBC, 2014). İlk defa 1999 yılında kısmen kullanılan makinelerle (Wikipedia) 2004 yılında ilk seçim yapılmıştır. Bu elektronik seçime 380 milyondan fazla seçmen katılmış, 1 milyon makinede oy kullanılmıştır (Telciler, 2017: 115). Hindistan genelinde beş eyalette yapılan 2018 eyalet seçimlerinde elektronik oylama yapılmıştır. Elektronik makineler eyalet ve parlamento seçimlerinde yoğun bir şekilde kullanılmaya devam etmektedir (Wikipedia).

Brezilya: Brezilya gelişmiş bir elektronik oylama sistemine sahip bir ülkedir. 2000 yılından itibaren tamamen elektronik oylama sistemine sahip olan ilk ülke olmuştur. Elektronik oylama makineleri geliştiren Brezilya ilk olarak 1996 yılında Santa Catarina seçimlerinde test edilmiştir. Bundan sonra 1998 yılında yapılan ulusal seçimlerde 2000 yılından sonra düzenli bir şekilde elektronik oylama kullanılmıştır. Bu süreçte işletim sistemi sürekli değişime uğrayarak geliştirilmiştir. Bu durum elektronik seçimlerin başarılı olmasının bir koşulu olarak görülmektedir. Sistemi iyileştirme yollarını test eden Brezilya Yüksek Seçim Mahkemesi tarafından finanse edilmektedir. Bu gelişmeler büyük olasılıkla önemli bir seçmen memnuniyeti kaynağı olmuştur ve hükümetin gelecekte adil ve etkili bir sisteme olan bağlılığını devam ettirecektir. Brezilya elektronik oylama yaklaşımıyla da nispeten sorunsuz bir deneyim sürdürmüş ve bu sistemleri tam olarak entegre etmek isteyen diğer benzer ülkeler için iyi bir model olmuştur (Stanford, 2007).

Fransa: Fransa'daki elektronik oylama makineleri ilk olarak 2004'te ortaya çıkmıştır. Ancak 2007 Cumhurbaşkanlığı Genel Seçimleri elektronik oy kullanma için ilk fırsat olmuştur. İlk tur seçimlerde, 37,6 milyon seçmenin katılımıyla % 85 oranında katılım gerçekleşmiştir. Toplam seçmen sayısının 1,5 milyonu, geleneksel oylama yöntemi yerine e-oylamayı tercih etmiştir (Stanford, 2007). Bunun yanı sıra 2003 yılında yurtdışında ikamet eden tüm Fransız gurbetçilere, internet üzerinden temsilcilerini, seçme imkanı verilmiştir (Buchsbau, 2004: 34; Stanford, 2007). Fransa'da seçmenlerin yaklaşık yüzde 60'ı elektronik oylamayı geleneksel oylamaya tercih etmiştir (Stanford, 2007).

Sonuç

Bilgi iletişim teknolojilerinin hızla gelişmesiyle bu alandaki yenilikler, eğitim, ekonomi, bilim vb. alanların yanı sıra demokratik görüş bildirmek için de aktif bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Teknolojideki bu yeniliklerin aktif bir şekilde kullanılması yöneten ve yönetilen ilişkisini dönüşüme uğratarak hükümet bilgi servislerini daha erişilebilir bir hale getirmiştir. Bu durum hem devlet hizmetlerinin sunumunda hem de demokrasinin canlılığında bir devrim niteliği taşımaktadır. Bu çalışmada e-devletin temel varsayım ve değerleri, e-seçim ve e-oylamalar özelinde değerlendirilmiştir. Buradan hareketle e-devlet uygulamaları ile beraber elektronik seçimlerin belli devletler tarafından uygulanmaya başladığı görülmüştür. Çalışma boyunca elektronik seçim sisteminin avantajları ve taşıdığı riskler örnek ülkeler üzerinden incelenmiş, yarattığı imkan ve zorluklar bu bağlamda tartışılmıştır.

İnternetin aktif katılma imkanı sunması elektronik demokrasinin gerçekleşmesi konusundaki umutları arttırmış ve sıkça e-devlet, elektronik seçim, e-oylama gibi kavramlar gündeme gelmeye başlamıştır. İnternet teknolojilerinin sağladığı kolaylık, çift yönlü iletişim, kolay erişilebilirlik, elektronik seçimlerin geleneksel seçimlere bir alternatif olarak düşünülmesini sağlamaktadır. Bir yandan elektronik seçimlerin bireylerin fiziksel bir ortamda oy kullanma zorunluluğunu ortadan kaldırması, oy kullanma ve seçim sürecini kolaylaştırması, seçmen katılımını arttırması, sonuçların hızlı bir şekilde sunulmasına imkan vermesi, seçim maliyetlerini azaltması, geleneksel seçimlerde demokrasi açısından yaşanan sorunları çözecek bir alternatif olması bakımından birey-devlet iletişimde uygulanması verimlilik sağlayacağı düşünülmektedir. Diğer yandan elektronik seçimlerin yarattığı, güvenlik sorunları, katılma açısından dünyadaki dijital uçurum, yeterli teknolojik alt yapıların sağlanmamış olması elektronik seçimler hakkında soru işaretleri yaratmaktadır.

Elektronik seçimle vatandaşların eşit katılıma sahip olması için öncelikle elektronik demokrasinin en önemli gerekliliği olan internete ve iletişim teknolojilerine eşit erişimin sağlanması gerekmektedir. Bu durum da ancak bilgi iletişim teknolojileri ve internet hizmetinin bir kamu hizmeti olarak algılanmasıyla mümkündür. Ayrıca bireylerin bu teknolojileri kullanabilmesini sağlamak gereklidir. Bu, teknoloji okuryazarı bir toplum yaratmakla mümkündür. Bunların yanı sıra elektronik seçim hakkında en büyük kuşkuyu yaratan güvenlik sorununun çözülmesi gereklidir. E-oylama sistemlerinin sağlam yapılması, sürekli güncellenmesi/gözden geçirilmesi ve yeni teknolojilere adapte edilmesi önem taşımaktadır.

Sözü geçen gerekliliklerin sağlanması halinde elektronik seçimler hem Türkiye’de hem dünyada siyasal süreçleri ve seçim süreçlerini hızla dönüştüreceklerdir. Dünyadaki örneklerden de görüldüğü üzere ülkenin nüfusunun çok olmasından ziyade teknolojik altyapının sağlanması elektronik demokrasinin uygulanması açısından önemlidir. Türkiye ve dünyadaki diğer ülkeler gerekli teknolojik altyapıyı sağladığı takdirde elektronik demokrasinin uygulanması mümkün olacak dolayısıyla seçimlerde işgücü ve zaman tasarrufu sağlanacaktır. Böylelikle geçmişte yaşanan zorluklara ve güvenlik sorunlarına alternatif ve kolay bir yöntem elde edilmiş olacaktır.

Kaynakça

Akın, M. (2006). Elektronik Oy Verme Sistemlerinde Güvenlik: Deneyimler Ve Türkiye İçin Öneriler. *Ekonometri Ve İstatistik*(3), 33-47.

- Aktan, C. C. (1999), "Demokrasi, Liberalizm ve Sınırlı Devlet", Yeni Türkiye Dergisi, 5 (25), s.s. 142-145
- Alvarez, R., Hall, T., & Trechsel, A. (2009). Internet Voting in Comparative Perspective: The Case of Estonia. *Political Science and Politics*, 42(3), 497-505.
- BBC. (2014). *Hindistan seçim kılavuzu: 800 milyon nasıl oy verir?* https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140407_hindistan_aciklamali adresinden alındı.
- Braun, N. (2004). E-Voting: Switzerland's Projects and their Legal Framework . *Electronic Voting in Europe Technology, Law, Politics and Society* (s. 43-52). Bonn: Köllen Druck+Verlag GmbH.
- Buchsbaum, T. M. (2004). E-Voting: International Developments and Lessons Learnt . *Electronic Voting in Europe Technology, Law, Politics and Society* (s. 31-42). Bonn: Köllen Druck+Verlag GmbH.
- Chadwick, A., & May, C. (2003). Interaction between states and citizens in the age of the internet: "e-government" in the United States, Britain, and the European Union. *Governance –an International Journal of Policy and Administration*, 16(2), s.s.271-300.
- Cetinkaya, O., & Cetinkaya, D. (2007). Verification and validation issues in electronic voting. *Electronic journal of e-government*, 5(2), 117-126.
- Dahl, R.A., (1989), *Democracy and Its Critics*, New Haven, Conn: Yale University Press
- Etzioni, A. (1993), "Teledemocracy: The Electronic Town Meeting", *Current*, no.350, s.s. 26-29.
- Freeman, J, Quirke S. (2013), "Understanding E-Democracy", University of Canberra, Australia
- Gasser, U., & Gerlach , J. (2009). *Three Case Studies from Switzerland: E-Voting*. Cambridge: Berkman Center Research Publication.
- Goodman, N. J. (2014). Internet Voting in a Local Election in Canada. B. Grofman içinde, *The Internet and Democracy in Global Perspective* (s. 7-24). Switzerland: Springer International Publishing.
- Goodman, N., & Pammet, J. (2014). The Patchwork of Internet Voting in Canada. *International Conference on Electronic Voting EVOTE2014* (s. 1-6). Lachaou: IEEE Conference Publications.
- Groper, R. (1996) "Electronic mail and the reinvigoration of American democracy", *Social*

Science Computer Review (14) 2, pp. 157-168

- Heidar, K., & Saglie, J. (2003). Predestined parties? Organizational change in Norwegian political parties. *Party Politics*, 9(2), 219-239.
- Heywood A., (1997). *Liberal Düşünce*, 2 (8), Ankara, s.s. 116
- Kalvet, T. (2009). Management of Technology: The case of e-Voting in Estonia . *International Conference on Computer Technology and Development* (s. 512-515). Kota Kinabalu: IEEE Computer Society.
- Köylü M., 2018, *Kaos Gİ Dergisi : Ayrımcılığa ve Şiddete Karşı Hakları ve Hayatı Savunmak İçin: Sosyal içerme*, Ankara.
- Krimmer, R. (2006). Overview on Electronic Voting 2006 Workshop. *Electronic Voting 2006* (s. 9-12). Bonn : Köllen Druck+Verlag GmbH.
- Kurban C., Lopez P. Ismail, Haberer M., (2017). What is technopolitics? A conceptual schema for understanding politics in the digital age, *Idp. revista de internet derecho y política*, Universitat Oberta de Catalunya
- Kuş Z., Yakar H., Güneş E., (2017). Gençlere Yönelik Dijital Vatandaşlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, *Journal of Computer and Education Research*, Vol.5, Issue 10
- Ladner, A., & Brändle, M. (1999). Does Direct Democracy Matter for Political Parties? An Empirical Test in the Swiss Cantons. *Party Politics*, 5(3), s.s. 283-302.
- London, Scott, (1994), “Electronic Democracy: A Literature Survey”,
<http://scott.london/reports/ed.html> adresinden alındı.
- Maaten, E. (2004). Towards Remote E-Voting: Estonian case . *Electronic Voting in Europe Technology, Law, Politics and Society* (s. 83-90). Bonn: Köllen Druck+Verlag GmbH.
- Macintosh, A., Robson, E., Smith, E., & Whyte, A. (2003). Electronic Democracy and Young People. *Social Science Computer Review*, 21(1), 43-54.
- Marshall, T.H.; Bottomore, T. (1992), *Citizenship and Social Class*, London: Pluto Press
- Matusaka, G.J. (2005). Direct Democracy Works. *The Journal of Economic Perspectives*. 19 (2), ss. 185-206.
- Mısra, D.C; (2007), “Select Aspects of Conceptual Foundations of E-Government: Clearing the Fog for a Better Vision”, 5th International Conference on E-Governance: Foundations of E-Government, 28– 30 December, Hyderabad: ICEG, pp. 21–33
- Mossberger, K., Tolbert, C., & S. McNeal, R. (2007). *Digital Citizenship: The Internet*,

April 20-21, 2019 /Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Society, and Participation. London, England: The MIT Press.

Päivärinta, T., Sæbø Ø., (2014) Defining the “E” in E-Democracy: a genre lens on IT artefacts,

Agder University College

Prosser, A., & Krimmer, R. (2004). The Dimensions of Electronic Voting. *Electronic Voting in Europe Technology, Law, Politics and Society* (s. 21-28). Bonn: Köllen Druck+Verlag GmbH.

Ribble, M. (2011). Digital Citizenship in Schools, (Cilt 2nd Edition). Washington DC: The International Society for Technology in Education (ISTE).

Schaupp, L., & Carter, L. (2005). E- voting: from apathy to adoption. *Journal of Enterprise Information Management*, 18(5), 586-901.

Stanford. (2007). *Electronic Voting*.

https://cs.stanford.edu/people/eroberts/cs201/projects/2006-07/electronic-voting/index_files/page0006.html adresinden alındı

Street, J. (1997), “Remote Control? Politics, Technology and Electronic Democracy.” European

Journal of Communication, 12(1), s.s. 27-42.

Stromer-Galley, J. (2002). New voices in the public sphere: A comparative analysis of interpersonal and online political talk , *Javnost the Public* 9

Telciler, C. (2017). Elektronik Seçim Sistemleri,Sorunlar, Çözüm Önerileri. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 106-122.

Trechsel, A. H. (2007). E-voting and Electoral Participation . C. H. Vreese içinde, *The Dynamics of Referendum Campaigns* (s. 159-182). New York: Palgrave Macmillan.

von Lucke, J., Reinermann, (2004) H.: Speyerer Definition von Electronic Government,

<http://foev.dhv-speyer.de/ruvii> adresinden alındı

Warschauer, M. (2003). Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide.

Cambridge, MA: MIT Press

Westen, T., “E- Democracy: Ready or Not, Here It Comes”, *National Civic Review*, 89 (3), s.s.217-227.

Wikipedia. (tarih yok). *Electronic voting in India*.

<http://www.wikizero.biz/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRWxly3Ryb25pY192b3RpbmdfaW5fSW5kaWE> adresinden alındı